

ԵՌՅԱԿ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԸԱՍԱԿԱՐԳԸ ՇԻՆ ԸԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՌՈՒՄԻԱՅՈՒՄ

Հայության առաջած ենդեվորսրական ժառանգության մեջ իր կարևոր տեղն է ունեցել հասարակության երեք իրավահավասար դասերից ռադկացած լինելու գաղափարը: Դրանք քրմակուսն, զինվորական և արաադրողների դասերն էին: Այդ գաղափարը այնքան խոր արմատներ է նետել հայի գիտակցության մեջ, որ յուր ուժը, գոնե անսակամորեն, սրսեպանել էր անգամ այն ժամանակ, երբ ռացաեայտ անեամաձայնությամբ մեջ էր մտնում գոյություն ունեցող դասային և դասակարգային ռաժամանան եետ: Մասնավորապես, նրանով էին պայմանավորված եայոց գլխավոր աստվածների՝ եայակներով եանդես գալը և եայկուսն գյուղի՝ անեեսական-հասարակական կատույցի եոակենտրոն եամակարգի վրա խարսիված լինելու իրուությունը:

Հայկական գյուղին ընտրոջ եոակենտրոն եամակարգը շատ տեղերում իր ուրվագիծը պեեսպանել էր անգամ 20-րդ դարի սկզբին: Այդպիսի գյուղերի ավանդական կենտրոնում՝ գյուլումիջում, որպես կանոն, գանվում էր աղբյուրը կամ ամենեեսարգի ծառը: Հաճախ դրանք միասին էին լինում՝ կողք-կույքի: Ինչպես աղբյուրը, այնպես էլ ծառը նախաքրիատոնեական դարերում եամարվում էին խորերդանիշ-առարկայացումները Մայր դիցուեու, որը արաադրողների դասի եովանավոր աստվածությունն էր, սրտդաբերության և ըրերիության անձնավորումը: Պաասեական չէ. որ եիշյաղ աղբյուրի և ծառի մոտ էին տեղի ունենում ընուքյան ըարիքների և արեեսաագործական արաադրանքի փոխանակում-վաճառքի գործընթացները: Նույն մասում էին գանվում նաև գյուղի վարչական կենտրոնը՝ գյուղապեաի նաավայրը, և եոգևոր կենտրոնը՝ եկեղեցին: Վերջինս, սովորաբար, կառուցվում էր լինում այն վայրում, որաեղ եեթանոսական դարերում իր եասարակական պարասականություններն էր կատարում քեեսանայի նախորդը՝ քուրմը:

«Մասնա ծոերի» առանձին պատումների եամաձայն, Ծովինարի երկվորյակ որդիները եիմնադրել են նախ Մասուն ընակավայրը, ապա՝ Մասնա բերդը, ի վերջո՝ եկեղեցին կամ վանքը: Այսինքն՝ նախ սաեղծվել է եոակենտրոն: Մասուն ընակավայրի ամեսական գոաին՝ արտադրողների դասի կենտրոնը, ապա կառուցվել է պաշտադանական եենակետը՝ զինվորական դասի կենտրոնը, ի վերջո՝ եկեղեցին՝ կամ վանքը՝ հոգևոր դասի կենտրոնը: Ինչպես տեսնում եք, նախնականն եամարվում է անտեսական գոաին: Պաատումներից մեկում կրասեր երկվորյակը եարցնում է ավագին. «Ավալ զիդա ըե՞րդ շինենք, թե չէ զիդա ֆախիր-ֆուխարի ավաեիք»: Ավագ եղրայրը պատասխանում է. «Առաջ շինենք զՂոսոց ավաեիք, ու նոր շինենք գմրը թերդ»: Աոված է, աթված է՝ եղրայրները նախ «րաշլայեցին գավաեիք»¹:

Մասուն ընակավայրի նման եոակենտրոն կառուցվածք էր նախապես ունենալու նաև Շիրակում, Ախուրյան-Արիաչայի և Ախուրյան-Կարսաչայի գեսախառնի շրջանում, եեսագա Բուշ-Շորագյալ գյուղի աեղում, գտնված այն եին ընակավայրը, որն եայոնի էր *Երագգաւորս // Երագգաւորք և Շիրակաւան* կրկնակի անուններով: Բնակավայրն ունեցել է պաշապանական պարսպով շրջափակված իր ըերդը: Ընդ որում, ըերդեր եղել են (ավերակներ կան) նաև նրան արեեիքից անմիջապես եարող տարածքում, Ախուրյան-Արվրաչայի վուակ Գարսիսան գետակի ձախ աիին²: Այս ընակավայրի միջնադարում եայոնի ումենաուշագրավ կառույցը եղել է Սուրբ Փրկիչ (Ամենավրկիչ) եկեղեցին: Մա կառուցել է Բագրատունի Մնրատ 1-ին թագավորը /890-914թ.թ./, որը եենց այստեղ էլ Գևորգ կաթողիկոսի կողմից օծվել էր Հայոց թագավոր³: Բնականարար, եկեղեցին կառուցվելու էր ընակավայրի այն մասում, որն ենուց-ի վեր եամարվելու էր նրա հոգևոր-մշակութային կյունքի կենտրոնը:

1. «Մասնա ծոեր», Բ. մասն Ա, Երևան, 1944, էջ 12:

2. Թ. Հակոբյան, Մա. Մեիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և եարակից շրջանների տեղանունների ըատարան, 2, Երևան, 1988, էջ 210:

3. Նույն տեղում:

Վերջինիս գայությունը մասին է վկայում ընկալված կրկնակի անուններից մեկը՝ *Երազգատրու*-ը: Ա. Երեմյանի կարծիքով, «*Երազգատրու* անունը պիտի առաջ եկած լինի Երուագ անունից, ուր Երուանդունիների տոհմական անունն է»⁴: Խոսքը եայոց քրմապետների *Երուագ* գաեանվան մասին է: Ըստ Մովսես Խորենացու, *Երուագ* էլ կոչվում էրվանդ Վերջինի քրմապետ եղբայրը, որի նստոցը Ախուրյանի ավին կառացված «կտոց քաղաք» Բազարանն էր:⁵ Եթե *Երազգատրու* տեղանվան առաջին բաղադրիչը իրենից ներկայացնում է *Երուագ* անվան հալարված ձևը (Երագ-Երուագ), ապա նրա ներկրոդ բաղադրիչը՝ *-գատր*-ը, լինելու է *գահտր* // *գահատր* ըստ՝ առաջացած միջնաձայն *հ-ի* (*հա-ի*) անկումով (տեղանվան երրորդ բաղադրիչը եղանակակերտ *ս-ն* է՝ *ք-ի* եամարժեքը): *Գահատր* // *գահտր* ըստն առաջինն օգտագործել է Մովսես Խորենացին: Սբեղյան առեմի հիմնադիր Սբեին արված պաշտոնը նա բնութագրում է «սպասաբար և գոսեաոր» ըստերով:⁶ Նոր հայկազյան բառարանի եեղինակները *գահատր*-ը հասկանում են «պաշտօնեայ արքունի գանի»⁷, Հ. Աճառյանը բացատրում է «արքունի մի պաշտոնյա» (*Վպաել. *gabvar // gatvar* «նր բարձր աստիճան»)՝, իսկ Ստ. Մալխասյանը՝ «գան ունեցող, անժանոթ մի պաշտոնի անուն»:⁸ Սրանցից «գան ունեցող» բացատրությունը ճիշտ եամարել չի կարելի, որովհետև գան ունեին ոչ միայն Արեղյան նախարարական տոհմի նաեապետները, այլև մյուս նախարարական տոհմերինը ևս, ինչպես նաև բարձրաստիճան եողկորականները: Այս դեպքում խոսքն արքայական գանին սանչվող ինչ-որ սարսարկու ծառայության մասին է, ինչը ցույց է տալիս նաև նախորդ սպասարար բառը (նշանակում է «սպասաեարկու, պաշտօնեայ, կամակատար»):⁹

Երազգատրու-ի սատգարանության առթիվ ի նկատի է առնվելու նման մի իոնասաի առկայությունը: Հայտնի է, որ քրմապետական սիրությունում ապրում և աշխատում էին երկու կարգի մարդիկ՝ քրմերը և տաճարների ազաա սպասավորները՝ մի կողմից, անագաա ծառաները՝ մյուս կողմից:¹⁰ Երազգավորսում ընկալված «Երվազի գաեավորները» չէին կարող լինել ոչ «գան ունեցողներ», ոչ էլ անագատ ծառաներ: Նրանք կարալ էին լինել միայն քրմապետի սրբագան գանի ինչ-ինչ սպասարկումներն իրականացնող պաշտոնյաներ, գուցե թե առանձին կարգավիճակ ունեցած քրմեր: Սիջնադարում ավելի գործածական էր դարձել այս ընկալվալորի *Երազգատրու* անունը, այնպես որ 13-րդ դարի պաամիչ Կիրակոս Գանձակեցին նրա *Շիրակսուան* անունը նոր էր եամարում (7-րդ դարի պաամիչ Սեբեոս Եպիսկոպոսը ընկալվալոր միայն *Շիրակսուան* է եոչում):¹²

Շիրակսուան անեղանվան ստուգարանությունը՝ պայմանավորված ինչպես ընկալվալորի գրադեցրած անեղանքով, այնպես էլ նրա եին ու նոր ժամանակների բնակչության անաեաավարման ձևով, օգնում է բացաեայտելու այսանեղ նաև երրորդ կենարոնի՝ արաադրուներինի դասի առկայությունը: Այս առումով ուշագրավ է, որ բնակավալոր «աեդավրված էր եարթավալորում: Ջրառատ էր, շրջապաաված սևաեոլային արգավանդ դաշտերով... Այն եայարնակ էր և առաջին եամաշխարեային պատերագմի նախօրյակին ուներ 1220 ընկալիչ, որոնք գրադվում էին եիմնականում եացաեատիկների մշակությանը և մասամբ անասպանաեոլայամը»:¹³ Այս առումով պակոս ուշագրավ չէ նաև եայկական այն ավանդությունը, որը պաամվել է մեր ընկալվալորից եյուսիս ընկած Բանձրել սարաեարթի քարանձավների վերարերյալ: «Շորագյալցիների ասելով, այս քարայրները եղել

4. Ս. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երևան, 1963, էջ 74:

5. Մ. Խորենացի, Բ. յս:

6. Մ. Խորենացի, Բ, է:

7. «Նոր բազմիքը հայկազեան լեզուի», Ա, Երևան, 1979, էջ 523:

8. Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, Ա, Երևան, 1971, էջ 502:

9. Ստ. Մալխասեանց, *Հայերեն բացարարական բառարան*, Ա, Երևան, 1944, էջ 406:

10. «Նոր բազմիքը հայկազեան լեզուի», Բ, Երևան, 1981, էջ 737:

11. Ս. Կրկյաշարյան, *Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ*, Երևան, 1970, էջ 141, 179:

12. «Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երեան, 1939, գլ. Է /էջ 30/, գլ. Լ /էջ 74/:

13. Թ. Հակոբյան, Սա. Մեյիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, *Նշվ. աշխ.*, 2, էջ 210:

են շաաակեր Շարայի ամբարները, որը ապրել է Ղարաա-չայի և Արփա-չայի միջև ընկած բարերեր հարթության վրա»:¹⁴

Վերոբերյալը մեղ էլիմք է աայիս *Շիրակաւան* (<* շիրակ-աւան) անդանվան առաջին ռադադրիչի հիմքում տեսներու հացահատիկների պահեստավորման երևույթն արաացողոդ *շիր*-արմաար: Այս տեսանկյունից առանձնահատուկ ուշադրության են տրժանի թրակերեն *ժրո* «եղո», թրակյան ծագմամբ եունարեն *ժրժ* «շանմարան, հացահատիկի պահեստ» և եունարենից կամ թրակա-պելլոսոզյան ինչ-որ բարբառից վոխառայալ լրտիներեն *sirus* «ստորգեանյա ամբար, հացի մատան» ռառերը:¹⁵ Ըստ երևույթին, եայերեն բառի մնան հիշյալ ռառերի մախատիպերը ևս արտասանվել են շ-ով: Ինչպես Գ. Ջանուկյանն է գրում. «... եթե ճիշտ են պել. ժ-ով և եայ. շ-ով գուգահեռները, ապա նշանակում է՝ պելլոսոզերենում ժ-ն արաասանվել է ջ» (եմմա. պել. *σελας* «վայ» - եայ. *շո*, պել. *σαρδιον* «կարմրավուն թանկագին բար» - եայ. *շառ* «մուգ կարմիր, արյունաշեկ»):¹⁶ Զանի որ թրակերենի և պելլոսոզերենի մերձավարությունը հասնում է ռարբառային ընդհանրության ասաիճանի,¹⁷ ապա սլիտի եթադրել, որ վերտեիշյալ օաար լեզուների թառերը որպես մախատիպ ունեցել են * *շիր*-արմատը: Ի դեպ, վերջինս իմաստալին տարբերակմամբ առկա է մաև առ այսօր անստուգաթանելի մնացած եետևյալ բառերում. *շիրամուռ* և *շիրխաս*՝ անհայտ տեսակի բույսերի անուններ են, *շրուան* «մի անսակ սալիտակ ծաղիկ է», *շրուանդ* «եատերը վրայից թաված խաղալի ողկույզ, չունչ է»:¹⁸ Ուրեմն, *Շիրակաւան* (<* շիրակ-աւան) տեղունվան *շիրակ*-րադադրիչը ունենալու էր «հացահատիկի ամբար, շտեմարան» իմաստը (եմմա. «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր *Շիրակայ ամբարքն չեն*» եանրաեայտ առածը¹⁹), լակ տեղանունն ամբողջությամբ նշանակերու է «հացահատիկի ամբարներով ավան»:

* *Շիրակ*-ը «հացահատիկի ամբար, շտեմարան» նշանակելուց բացի, ենում ունեցել է մեկ այլ իմաստ ևս: Նրա աակ հասկացվել է մաև հացահատիկի (և մշակովի մյուս բույսերի) անձնավորում այն աստվածությունը, որն համաթվել է հողագործ արտադրողների եովանավորը: Հօգուա դրա է խոսում Վանա յճի եյուսիս-արևելյան ալիը բոնած Թիմաբի շրջանի Տիրամոր վանքի մասին պատմված եետևյալ ավանդությունը. «Այս վանքի անդում առաջ հղել է Շիրաք, Ջիրաք և Միրաք չասավածների կոաաունը: Ներսես Մեծը կործանել է այն և անդը ուրկանոց է եիմնել, անվաներով Տիրամոր վանք»:²⁰ Որ այս Շիրակը (Շիրաքը) եենց այդպիսի ասավածությունն է՝ եղել, պարզվում է մաև նրա ընկերակից մյուս երկու ասավածությունների անունների սաուգարանությունից:

Այս եայակի երկրորդ անդամը՝ Ջիրակը (Ջիրաքը), լինելու է քրմական դասի եովանավոր ասավածությունը: Հայոց մեջ ևս գործածված այս անձնանունը իրանական ծագում ունի: Այս անունը կրած իրանցիներից եայունի է հաակուպես «այն իմաստուն մոգպետը, որ Ջոեակին գուշակեց նրա մաեը և Ֆերիդունի գալուաարը»: Անվան բուն իմաստը «խերք սրամիս» է:²¹ Հավանաարար, սա մախապես եղել է մոգպես-քրմապեսներին տրված պատվանուն ինչպես Իրանում, այնպես էլ Հայաստանում: Եոյակի երրորդ անդամը լինելու էր գինվորական դասի եովանավոր արևալին բույսի անձնավորում Միեր ասավածը: Դա է ցույց աայիս նրա *Միրակ* (Միրաք) <* *Միր-ակ* անունը՝ *Միր* դիցանվան փաղաքչական-իորբարացուցիչ -ակ վերջածանցով կագմված մի աարբերակը: *Mihrak* անունով մի իրանցի եիշաաակված է 3-րդ դարի շրջստարձային իրադարձությունների կապակցությամբ (մա պարտովել էր և սպանվել Արտաշիր Պապականի կալմից): Հ. Աճաոյանը կասկած չունի. որ

Պատկերաչափական հոդվածներ

14. Ա. Ղանաղանյան, *Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 39:*

15. Հ. Աճաոյան *նշվ. աշխ. Գ, Երևան, 1977, էջ 119, Древнегреческо-русский словарь, II, М., 1958, стр. 1475; И. Дворецкий, Латинско-русский словарь, М. 1976, стр. 935:*

16. Գ. Ջանուկյան, *Հայերենը և հնդեվրոպական եին լեզուները, Երևան, 1970, էջ 97:*

17. Գ. Ջանուկյան, *նշվ. աշխ. էջ 49, В.И. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М. 1958, стр. 281.*

18. Հ. Աճաոյան, *նշվ. աշխ., Գ, էջ 520-521, 545:*

19. Մ. Խորենացի, Ա, ժր:

20. Ա. Ղանաղանյան, *նշվ. աշխ. էջ 248:*

21. Հ. Աճաոյան, *Հայոց անձնանունների բառարան, Բ, Երևան, 1944, էջ 209:*

այս անձնավորության անվան եիմքում *Միեր* դիցանունն է, սակայն նա մերժում է նույնպիսի ծագում վերագրել հայկական *Միրաք* անձանվանը²²: Նրա կարծիքով, վաթջին սերում և պարսկերեն mirak «իշխանիկ» բառից, երբ իրանցիներին այն բառից ծագած անձնանուն հայտնի է: Իսկ հայոց մեջ այն գործածվել է թե՛ որպես անձնանուն, թե՛ որպես առեմանուն: «Մրանից է *Միրաքեան* ազգանունը, որ և Դերսիմի քրդերի մեջ ապրող հայկական մի քաջարի ստեմի անուն է»²³: Ըստ այսմ, մեր կարծիքով, միշտ կլինի այս անձանվանը ևս վերագրել դիցանվանական ծագում և դասել Միեր ասածու անունից սերած այնպիսի անձնանունների շարքը, ինչպիսիք են *Մերշապուհը*, *Մերուժանը*, *Միերանը*, *Միերդառը* և այլն: Ավելացնենք, որ *Շիրաք-Ջիրաք-Սիրաք* դիցական հեյակը եիշեցնում է «Մասնա ծոերի» Հովան-Վերգո-Մեեր եոյակը, որի երրորդ անդամի՝ Մեերի, անունը ևս իր եիմքում ունի *Միեր* վիցանունը:

Եռադասյա եասարակության դասերից յուրաքանչյուրը եամապատասխան եովու-նավոր աստծուց բացի ունեցել է նա և եամազաասխան պաշտամունքային կենտրոն: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են Սասանյան Իրանի երեք գլխավոր ատյուշաները: Դրանցից Շիրում գտնվող Գուշնասպը ամենաեարզի սրբությունն էր թագավորի և զինվորական ռասի եամար, Պարսում գտնվող Ֆաղնրազը ամենաեարզի սրբությունն էր քրմական դասի եամար յակ Խորասանում գտնվող Բուրգեն-Սիերը՝ արաադրայների դասի եամար²⁴: Պարզ է, որ այս ասորշաններն ունեցած բնակավայրերը ավելի վաղ եամարվելու էին կենտրոնները դրանցից յուրաքանչյուրին պաշաած զինվորական, քրմական և արտադրողների դասերի եամար:

Բնակավայրերի եոյակ եամակարգին հանդիպում ենք նա Երվանդունյաց դարաշրջանի Հայաստանում: Երվանգ Վերջին թագավորին է վերագրվել Արաքսի և Ախուրյանի գեաախառնի շրջանի երեք բնակավայրերի կաասցումը: Դրանք էին թագավորանիսա Երվանդաշար՝ թագավորի և զինվորական դասի կենտրոնատեղին, քրմապեաի նստոց Բագարանը՝ քրմական դասի կենտրոնատեղին, և արքայական դասակերա Երվանդակերաը՝ արտադրողների դասի կենտրոնատեղին²⁵:

Վաղ միջնադարյան Տարոնում գոյություն ունեին երեք բնակավայրեր, որոնք եիմնադրված էին եամարվում երեք եդրայրների՝ առասպելարանական անձնավորությունների, կողմից: Այդ բնակավայրերը կոչվում էին *Կուառու*, *Մեդաի* // *Մեդդի* և *Հոռեանը* // *Հոռեանս*: Ավստդոքյան եամաձայն, սրանց եիմնադիրները և առաջին բնակիչները որդիներն էին եեոավոր Հնդկասասանից Հայասասան գառթած Գիսանե և Դեմեաը եդրայրների, որոնք 15 ասրի Տարոնում իշխելուց եեաո սպանվել էին Հայոց թագավորի կողմից: «Եւ յեա ենգեաասան ամի եսպան թագաւորն գերկոսեանն եւ գտեդիսն իշխանութեամբ եա որդոց նոցա Կուառա եւ Մեդտեսա եւ Հոռա: Իսկ Կուառ շինեաց աւան իւր ու կոչեաց յանուն իւր Կուառս, եւ Մեդեսա շինեաց ի դաշաի անդ աւան ու կոչեաց Մեդաի: Իսկ կրասերն, անցեալ ի գաւառն Պարսնեաց, շինեաց աւան ու կոչեաց Հոռեանս»²⁶:

Ակնեայա է, որ վերոեիշյալ առասպելարանական անձիք և նրանց կողմից եիմնադրված եամարվող բնակավայրերը կրում են իրար եեա սերաորեն կապված անուններ: Հ. Աճաոյանի կարծիքով, վերոեիշյալ անձնանունները ծագում են եամապատասխան անդանուններից, իսկ Գ. Այվազյանը՝ բնդեակառակը, կարծում է, թե անդանուններն են ծագում եամապատասխան անձնանուններից²⁷: Իրականում, թե՛ եիշյալ անձնանունները, թե՛ եամապատասխան անդանունները եամածագում են՝ իրենց եիմքում ունեն եեաագայում մոռացված դասային անվանումներ: Դրա վկան է բնակավայրերից երկուսի անվան մեջ առկա *-u* // *-p* եոզնակիակերար:

22. Հ. Աճաոյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, Երևան, 1946, էջ 350:

23. Նույն տեղում:

24. P. Фрай, Наследие Ирана, М. 1972, стр. 325.

25. Մ. Խորենացի, Բ, թ, իւ, իւր:

26. Յ. Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարոնոյ, Երևան, 1941, էջ 108-109:

27. Հ. Աճաոյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ, էջ 677, Գ, էջ 94, 315, Կ. Айвазян, "История Тарона" и армянская литература IV-VII веков, Ереван, 1976, стр. 279.

Առաապելարանական եղբայրներից առաջինի *Կուառ* անձնանունը ուղղակի կապ ունի ուրարտական Կուեռա (Quera) դիցանվան հետ: Այդ կապին անդրադարձել են Ն. Հարությունյանը և Մ. Հմայակյանը²⁸: Իսկ Գր. Ղախանցյանը մեր անձնանունը համադրում է Նուգայի իուսիերեն արձանագրություններում հայա եկող Կուառի (Kuari) անձանվան հետ, որը կիրառվել է և՛ որպես արական, և՛ որպես իգական անձնանուն²⁹: Ինչպես այս, այնպես էլ ուրարտական Կուեռայի պտղաբերության աստվածություն լինելու հանգամանքը³⁰ ենարավար են դարձնում մրա անվան համադրումը մաև հունական Սթենաս դիցուեռու *Κυσαρη* (ըսա Հեսիբիոսի) մականվան հետ: Քանի որ Աթենասը ևս պաղարբերության և բերրիության անձնավորում ունի էր, ուստի նախորդների մեջ՝ մրա անունը ևս պետք է առնչել խեթերեն Kuera «գաշտ, հանդ, արա» բառին և ոչ թե, եսկառակ Դ. Դեյլի, ըխեցնել հ.-հ. *K'ein - արմաաից (> եին ենդկ. smra ավեստ. smra «ուժեղ» համաըձակ, եերոս)³¹:

Կուառը և մրա նախաաիպ Կուեռա աստվածությունը առնչվել են ոչ միայն եռդին, այլև ջրին: Նրա էության այս երկրորդ կողմը բացահայտել է Մ. Հմայակյանը: Ըստ մրա Կուեռայի պաշտամունքը սերա հաա է ունեցել աղբյուրների եևտ, որի պաաճառով էլ ձեռակերա աղբյուրները ձոնվել են մրան³²: Նա գրում է. «Կուեռա-Կուառ վիշապաբնույթ, ջրի և սրտաբերության ասաձու պաշաամունքը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է եղել առնվազն դեռ նախաուրարտական շրջանից... Կուեռան հնդեվրապական ծագման մի աստվածություն է եղել, որը մ.թ.ա. 9-րդ դարի վերջերին ընդգրկվել է համաուրարտական դիցարան, մինչ այդ լինելով Վանի թագավորության դիմաստիական աստվածություններից մեկը: Նրա պաշաամունքը Հայասաանում եարատեել է մինչև վաղ միջնադար»³³:

Աստվածներից ըխում է, որ հունական Աթենաս // Կուառեի ման մեր Կուեռա // Կուառ աստվածության (ոսիաաիպը ևս եղել է իգական աստվածություն: Դա բնական է, որովհետև նա պտղաբերության և բերրիության աստվածություն էր, անձնավորումը եուի ու ջրի: Ըստ այսմ, Կուեռա-Կուառի նախաաիպը մույնն է լինելու, «Սասնա ծոերի» ծովինարի նախաաիպի հետ, որը լինելու էր հանրահայտ Մայր վիցուեին: Հայրիշխանության պայմաններում վերաձևված դիցական եռյակներում կինն այլևս տեղ չուներ (բացառություններ եղել են) և երեք իրաիանավասար դասեր ներկայացնողներն արդեն երեք արական ասավաճություններ էին՝ «դյունեգիլյան ևոյակը»: Մեր դյունեգավեպում մրանց համատաաաաիսանում է Սասնա ծոերի երկրորդ սերունդը՝ Հովան, Վերգո, Մեեր եղբայրները: Հովանի կերպարում բացահայտ երևում է արքունի անասը (գանձարանի անօրինը, զլխավոր եպրկահանը և այլն), Վերգոյի կերպարում նշմարվում են արքա-քրմապեաներին ընդդեմ ընչ-ընչ գձեր, իսկ Մեերի կերպարում ետակորեն գձագրվում է գինվոր-արքան³⁴:

Նույնպիսի ձևաիոխումներ է կրկ մաև Կուստ, Մեղաս, Հոռ եոյակը: Հիշենք, որ այս եոյակի նախորդ սերունդը ևս «Սասնա ծոերի» եոյակի նախորդ սերունդի (Սանասար և Բաղրասար) ման երկու անձնավորություններից էր բաղկացած՝ Գիսանն և Դեմեառ: Ժամանակին վերջին երկուսը ևս իրենց մոր հետ միասին կազմելու էին մի այնպիսի ևոյակ, ինչպիսին կազմում էին Սանասար և Բաղրասար իրենց մոր՝ Ծովինարի հետ միասին: Գիսանն և Դեմեառ եպրայրների անուններն արդեն հուշում են, որ իրենց մայրը եղել է Մայր դիցուեին: Այս առթիվ Մ. Արեղյանը գրում է. «Դեմեառ անունը պարզարար հունական

28. Н. Арутюнян, *Блажнии* /Урарту/, Ереван, 1970, стр. 352-354, Մ. Հմայակյան, *Կուեռա-Կուառ աստվածության պաշաամունքը Հայկական լեռնաշխարհում*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, 1, էջ 152-154, 163-166:

29. Гр. Капанцян, *Историко-лингвистические работы*, II, Ереван, 1975, стр. 300-301.

30. Г. Мелякишвили, *Найри-Урарту*, Тбилиси, 1954, стр. 370, пр. 2, Մ. Հմայակյան, *նշվ. աշխ.* էջ 152-166:

31. Д. Дечев, *Характеристика на тракийския език*, София, 1952, стр. 33.

32. Մ. Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 153:

33. *նշվ. աշխ.*, էջ 166:

34. Մ. Պեարոսյան, «Սասնա ծոերի» երեք եղբայրները և մրանց վիպասական գուգեեռները, «Լրաբեր եասարական գիտությունների», 1975, 9, էջ 71-77:

դիցուեաւ, մայր երկիր Դեմեարի անունն է, որ երկրագործության, մշակութային աստվածուհի է... Իսկ Գիսանն, Գիսանեայ անունը, կարծում ենք, Դեմեարի մի մակդիրը եղած պիտի լինի»³⁵: Սա *գէս* բառից է ծագում և նշանակում է «զիսավոր»³⁶:

Երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչներից Մայր դիցուեաւն փոխարինել է նրա հնագույն անունը ժառանգած Կոտառը: Բնականաբար, եթե նա արտադրողների դասի հովանավորն է, ապա նրա կողմից եիմնադրված լինելու եամարումն ունցող Կուառս ավանը լինելու էր արտադրողների դասի կենտրոնատեղին: *Կուառս* տեղանվան մեջ վերջնաձայն - *ս*-ն եռգակալիակերպ է (գրար. եռգն. վերջավորությունը): Այն ցույց է աալիս, որ *Կուառ* կոչվել է ոչ միայն եամապատասխան առասպելաբանական անձնավորությունը, այլ նրա ներկայացրած եասարակական դասի ցանկացած ներկայացուցիչը (եզակի թվով՝ *կուառ*, ուղղ. եռգն. *կուառք*, եայց. եռգն. *կուառս*): Այստեղից էլ բնակավայրի *Կուառս*, այսինքն՝ «կուառներ» անունը:

Եթե Կուառը ներկայացնում է արաադրողների հասարակական դասը և նրա հովանավոր աստվածությունն էր, ապա նրա եղրայրները՝ Մեղտեսն ու Հոռը, ներկայացներս էին քրմական և զինվորական դասերը, մինևույն ժամանակ եամարվելով եամապատասխան հասարակական դասերի հովանավոր աստվածությունները: Թե վերջիններիցս որը ող եասարակական դասն էր ներկայացնում ցույց են տալիս ինչպես նրանց, այնպես էլ նրանց կողմից եիմնադրված եամարվող բնակավայրերի անունների սաուգարանությունները:

Մեղտես դիցանվան և *Մեղտի* անվանվան եիմքում մենք տեսնում ենք ե. - ե. * *meid* - // **meidn* - «գոեարեելիս աղոթել», «աստվածներին աղոթքի խոսքեր ուղղել» արմատը: Սրանց **mit* աարերակն է ընկած եայ. *մաղթ* «աղոթք, մաղթանք», *մաղթել* «աղոթել, պաղատել, բարեխոսել» բառերի եիմքում: Մյուս տարրերակներից են սերում եետեյալ բառերը. խեթ. *mal dai* «աղոթել աստվածներին գոեեր մաաուցելու եանդիսավոր խոստում տալ», լիալ. *mal di* «աղոթք», եին պլալ. *moliti* «աղոթել», եին թ. գերմ. *meiden*, գերմ. *melden* «եաղորդել», եին անգլ. *meld* «ծանոթացում»³⁷:

Գ. Ջաեուկյանը *Մեղտես* և *Մեղտի* եաաուկ անունները եամադրում է թրակյան մի շարք անձնանունների և *Μελτα* տեղանվան, եայոց *Մելի*, *Մելես* անձնանունների և թրակյան *Meletinus* ցեղանվան, Թեսալիայի և Կապադովկիայի *Melitaia*, *Melitene* քաղաքանունների եես: Սըանք բոլորը նա բխեցնում է ե.-ե. **mel* - գույնանիչ արմաաից³⁸: Մեր կարծիքով, Գ. Ջաեուկյանի եամադրումները ճիշտ են միայն վեռջիններիս դեպքում, իակ աաաջինները, աոնչվելով եանդերձ մեր *Մեղտես* և *Մեղտի* անուններին, պեաք է բխեցվին վեռեիշյալ ե.ե. **meid* - // **meidn* արմաաից: *Մեղտես*-ի դեպքում պեաք է ի նկաաի աոնել, որ այսաեղ -էս-ը եուևական անուններին բնորոշ վերջավորություն է՝ դիցանվանն ավելացված նրան եուևական տեաք աալու եամաը /եամա. *Տրդատես*, *Ներսես*, *Արիաաակես*:

Նույն ե.-ե. արմաաից է կազմված նաե *Մեղաի* **Մեղա*-ի տեղանունը: Այստեղ-ի-ն վերջաձանց է՝ նույնպես ե. ե. ծագմամբ /եամտ. *ամուր-ի*, *այգ-ի*, *անդ-ի*, *գեր-ի* և այլն³⁹: Վ. Ջիեանյանը ևս *Մեղաի* անվանվան մեջ եակված է աոանձնացներու *Մեղ*-արմաաը և -*աի* վերջաձանցը՝ կրկնելով Գ. Ջաեուկյանի ենթադրությունը սրանցից աոաջինի մուգ գույնել նշող ե.-ե. **mel*-արմաաը լինելու վերաբերյալ: Տարոնի *Մեղ* գեաանո նր եիշյալ արմատից սերած լինելու վերաբերյալ արած պիաոդությունից եեաո, նա շարունակում է. «Տեղանունն, ըստ երևույթին, եարում է նախորդ գեաանվանը՝ -*աի* աձանցով: Այս տեղանվանը /գևաանուն, շեևանուն/ իր կազմությամբ եարում է, թերևս Կապադովկիայի Մելիտենն, սեպագիր արձանագրությունների *Meliteia*, այժմ՝ Մալաթիա քաղաքի անունը»⁴⁰:

35. Մ. Արեղյան, *Երկեր*, Ա, Երևան, 1966, էջ 299:

36. Նույն տեղում:

37. Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, 3, Երևան, 1977, էջ 238, Դ. Գամբրելյաձե, Բ. Կապուրյան, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, II, Тбилиси, 1984, стр.803:

38. Գ. Ջաեուկյան, *Հայերենը և ենդեյրոպական եին լեզուները*, Երևան, 1970, էջ 73:

39. Գ. Ջաեուկյան, *Հայոց լեզու պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան*, Երևան, 1987, էջ 231:

40. Վ. Ջիեանյան, *Հայկական լեռնաշխարհի ջրանունները, Հայոց լեզվի պատմության եարցեր*, 3, Երևան, 1991, էջ 253:

Վերջիններիս այդօրինակ ծագման մասին, ինչպես նշվեց, ակնարկել է Գ. Ջահուկյանը, իսկ առաջինի՝ Մեղ գեաանվան, մասին խոսել է առղերթիս հեղինակը:⁴¹ Բայց թե սրանցից ոչ մեկը կապ չունի Մեղաի անվան հետ: Ուրիշ բան, եթե, ասենք, Մեղաի բնակավայրը գտնվեր Մեղ. գետի (Մեղրագետի)ավազանում: Իրականում Մեղ գետը Արածանիի հարավային վտակներից է, իսկ Մեղաին գտնվում է Արածանիից ելուսիս:

Մեղաի// Մեղդի բնակավայրը՝ նոր ժամանակների Մեխդի գյուղը, ի տարբերություն Կուառս ավանի, եիշաաակված է ինչպես ասուրա-րաբեյական արձանագրություններում՝ Melidi/Melida տեսքով,⁴² այնպես էլ խեթական արձանագրություններում՝ Maldia տեսքով: Խեթական քաղաքը Արևուվանդայի (1235-1215 թ.թ. մ.թ.ա.) եիշասակված Maldia-ն չի կարող Մելիտենե//Մալաթիան լինել, որովհետև եիշատակված է Իսուվս, Պախուվա, Յուխանա, Կումախա «երկրներից» (ովաբկամը արևմուտքից արևելք է) եետո:⁴³ Կումախայի եիշատակումն այս շարքում կարող է այն սպավորությունն ստեղծել, թե այս Maldia-ն Մելիտենե//Մալաթիան է, որովհետև եետագա Կումագենեն ևս կոչվել է Կումախա: Բայց այս դեպքում խոսքը կարող է վերաբերել Կամախ տյաժո սւյն թնակավայրին, որը գտնվում է հետագա Դատվունի գավառակում, Բիթլիս (Բուդեշ) քաղաքից մոտ 8կմ եյուսիս-արևելք, Ռաեվայի սարավանդում, Մուշ տանող ճանապարհից աջ:⁴⁴ Ուրեմն, այս Կումախա// Կամախի եեա միասին եիշատակված Մալլիյան լինելու է եետագա Մեղաի//Մեղդի: Այսպիսով, Մեղտեը ներկայացնելու է քրմական դասը, իսկ նրա եիմնադրած Մեղաի բնակավայրը եղել է քրմական դասի կենտրոնատեղին:

Մշո դաշան ընդգրկված ցեղային երկրին սեպագիր արձանագրություններում տրված Melidi/Maldia անունը՝ իր «քրմական-կրոնական» ստուգաբանությամբ, վկայում է, որ այդ ցեղային երկրում իշխող դիրք ունեցել է եենց քրմական դասը: Այս անսանկյունից ուշագրավ է նաև, որ Մշո դաշաի եին հայկական Տարոն (Տարաոն) անունը, ավանդության համաձայն, ծագում է նրա անվանադիր նախնի Տարրանի անունից:⁴⁵ Մեր կարծիքով, Տարրան անունը կամ ասրբերակն է հայ. տարրան «վարդապետություն» (որից՝ տարրանական «վարդապետական»)⁴⁶ բառի, կամ նրա եիմքում տարր-արմատն է՝ հուն. *τέρβος* և *ταρβή* բառերի *ταρβ*-արմատի եևա իր ունեցած ենչյութանական և իմաստարանական աղերսներով: Հին հունարեն այս բառերից առաջինը նշանակում է «վախ, աե, սարսափ», «սրբազան վոխ, ակնածանք», «ակնածալից պաշամուրթի առարկա», իսկ երկրորդը նշանակում է «վախենալ, խորապես եարգել, մեծարել», «ակնածանքով, երկյուղածությամբ վերաբերվի»:⁴⁷ Երկու դեպքում էլ Տարրան անձնանունը բացահայտում է իրեն կրողի «քրմական» էությունը: Ըստ եթույթին, նախապես այն եղել է գահանունը կամ ախաղոսը ենագույն Տարոնում իշխած քուրմ-արքաների:

Վերոբերյալի սաթիվ եիշենք, որ վաղմիջնադարյան Տարոնում էին գտնվում ոչ միայն հայոց սպարապետների տիթույթները, այլև կուլվածքները քրմական ծագում ունեցող Վաեունի (Վաեունի, Վաեունի) նախարարական առեմի, Լուսավորչի և Աղբիանոսի կաթուղիկոսական առեմերի: Ուշագրավ է, որ դարձյալ քրմական ծագում ունեցող այս վերջին կաթուղիկոսական առեմի ներկայացուցիչներից մեկը կրում էր Մելիտե անունը⁴⁸ (գաեակալել է 452-456թ.թ.): Չնայած Հ. Աճառյանը նրա անունն համարում է հայացած ձևը հունական *Μελίτος*, *Μελέτος*, *Μελητος* «մեղրավետ» անձանվան⁴⁹, բայց, մեր

41. Մ. Պետրոյան, *Թրակա-կիմերական էրմիկական տարրը Արարսի առորին եոսանքի շրջանում*, Պաամա-բանասիրական հանդես, 1979, 1, էջ 195, ծան. 33.:

42. Մ. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրոց»-ի Երևան*, 1963, էջ 70.:

43. В. Хачатрян, *Восточные провинции Хеттской империи*, Ереван, 1971, стр. 111.

44. Թ. Հակոբյան, Մա. Մելիշ-Բաիշյան, Հ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, 2, էջ 914.:

45. Մ. Խորհնացի, Ա, գ.:

46. Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, 4, Երևան, 1979, էջ 422.:

47. *Древнегреческо-русский словарь*, II, стр. 1603.

48. Ղազար Փարպեցի, Բ, իգ, 9, կր.:

49. Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, 3, էջ 294.:

կարծիքով, որպես կրոնավորի կրած անուն, այն կարելի է ասնչել *Մեղաէս*-ին (եմմտ. նաև *Մեղիակ*, *Մեղիդէ* և նման անձնանունները, որոնց կրողները ևս կրոնավորներ էին)⁵⁰: Ի դեպ, եունական եհչուալ անձնանուններից միայն առաջինն է, որն իր յ ծայնավորով սանչվում է «մեղր» բառին (եմմա. *μελιτωσ* «մեղրով խառնել, մեղրով լցնել»): Իսկ մյուս երկուսը, մատնանշելով ոչ թե *μελιτ*, այլ *μελετ* // *μελητ* արմատական ձևը, առնչվում են եունական *μελετ* ընդհանուր իմաստները՝ «եոգս, խնամք, եոգածություն», «վարժեցում, ուսուցում», «խրատ, պատգամ, ավանդ, պատվիրան», «եոնաորական վարժություն, երութ», որսրձյալ մատնացույց են անում քրմերի գործունեության ոլորսի երևույթները:

Հոռ // *Հոռեան* դիցանվան և *Հոռեանս* // *Հոռեանք* տեղանվան եխքում մենք տեսնում ենք *եոռ* // *խոռ* արմատը, որն առկա է նաև եին եայոց *խոռխորունի* նախարարական սուեմանվան և նրա եխմանդիթե եամարված Հայկի *խոռ* որդոտ անվան եխմքում: Հ-ի և խ-ի ենչյունական տարրերակները ընկալվելու ուեսանկյունից եմմտ. *խեղդել* և *եեղծուկ*, *խեռ* և *եեռ*, *խեղ* և *եիւղ*, *խարիտոխ* և *եարրուխ* և այլն: Ուշագրավ են *խոռի* և նքա տոեմի ոսգմական բնույթը բացաեայտող, Սովեսև *խորեեացու* բերած, եեսեյալ տվյալները. ա/ «Իսկ *խոռն* ի կողմանս եիւսիայ բագմանայ, կարգէ գշէնս իոր. ես ի մմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին *խոռխորոտ* եեաց, արք *քարք* ես անուանիք, որպէս ես որք առ մեօք են սլոմ երեեիլք», բ/ Վաղարշակ բագավորը կարգում է «ես *թիկնապես իւր*, *զինու եանդերծ*, ի գաուակացն *խոռայ* Հայկագնոյ, արս բնաիր ես *քաջս*, *նիզակատրս ես սուեերատրս*»: ⁵¹ Որ *խոռը*՝ Հայկի որդին, և նրանից սերած *խոռխորունի* նախարարական տոեմը ուղղակի կապ են ուեեցել ոսգմական գործի եեա, մեր կուրծիքով, եասաաավում է նաև *խոռ* անվան ստուգարանությամը: *խոռ* անվան ծագումն եամարվում է անեայտ, ⁵² բայց ակնեայտ է, որ այն սերում է ե.-ե. *գօր - «գորք, պատերագմ» արմաաից ⁵³: Գ. Դեչեր այս արմատից է թխեցնում եին պարս. *kara* «գորք, աշխարեագոր», լիավ. *kāriās* «գորք», գոթ. *barjis* «գորք» բառերը ⁵⁴: Բացատված չէ, որ այս նույն արմաաից սերած լինեն ինչպես *խոռխորունի* (**խոռ-խոր-ունի*) նախարարական աոեմանունը, այնպես էլ *խոռ* «կարգ, եերթ», *խոռ-խոռ* «կարգ-կարգ, կարգով, շարքով», *խոռս* // *խորք* «երիաասարդ, կարիծ, քաջ, եերոս», *խոռվ* (<**խոռ-տ*) «կոիվ, պատերագմ» թաոերը ⁵⁵: Ըսա այսմ, Հայկի *խոռ* որդին և նքա գուգաեեռ *Հոռ* // *Հոռեանը* նեթկայացնելու են ենագույն եայ եասարակության զինվորական դասը և եամարվելու էին զինվորական դասի եովանավոր ասավածությունները՝ մեկը *Տաթոնում*, իսկ մյուսը՝ Վանա լճի ավագանում: *Հոռ* // *Հոռեանի* դեպքում ավերացնեք, որ նա արդեն աղայիսին կարող էր դիավել որպես եոյակի երրորդ անդամ / առաջին երկուսը, ինչպես աեսանք, անձնավորում էին արաադրողների և քրմական դասերը՝ լինելով դրանց եովանավոր ասավածությունները/:

Նույն ե.-ե. արմատն է պարունակում նաև *Հոռեան* // *Հոռեանք* տեղանունը, որաեղ *Հոռ* արմատին նախ կցված է *-եան* վերջածանցը, ապա՝ *ս* // *ք* եոգնակիակերտ-տեղանվանակերար: Հմմա. *Սոկս* // *Սոկք*, *Երագգատրս* // *Երագգատրք*, *Այլարերս* // *Այլարերք*, *Գորիս* // *Գորսյք* և այլն: Այսպիսով, *Հոռ* // *Հոռեանի* եիմնադրած *Հոռեան* // *Հոռեանք* բնակավայրը պեաք է լինել զինվորական դասի կեմարոնաեաեղին:

Բացատված չէ, որ *խոռ* // *եոռ* արմատը այդ նույն իմաստով է առկա նաև *խոռանց* // *Հորանց* (Աթեկի գավառակում), *խոռանց* (Մասյուցոտանում), *խոռինանց* (Արագում), *խոռ* // *խորնի* (Տարոնում), *խոռնի* (Նախիջևանի երկրամասում) ⁵⁶, *Հոռոմ*, *Հոռոմայր*, *Հոռոմգան*, *Հոռոմաշէն*, *Հոռոմոս* (Շիրակում և եարակից ասարածքներում) և մեզ եայանի

50. Նույն անդում, էջ 294-295:

51. Մ. *Խորեանցի*, Ա, Ժբ, Բ, Է:

52. Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, 2, էջ 528:

53. Ս. Պետրոսյան, Հայկի եողագործ, զինվոր և քուրմ որդիները, Գյումրիի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի զիտական աշխատությունների ժողովածու, 2, Գյումրի, 1996, էջ 141:

54. Դ. Դեբեա, նշվ. աշխ., էջ 6:

55. Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացաարական բառարան, 2, Երևան, 1944, էջ 285, 292, 304:

56. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մեկիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան նշվ. աշխ. էջ 781-782:

երեք տասնյակից ավելի նույնարմատ մյուս անդամունների գոն մի մասում (ընդորում, Հոռոմ<*հոռ-ոմ հմմտ. քոռ-ոմ, քորշ-ոմ, խորշ-ոմ, ճոռ-ոմ և այլն):

Հոռեանա//Հոռեանք ընակավայրի և նրա անվան հեմոթյունն հասաստող վկայություն կարելի է գտնել դարձյալ խեթական թագավոր Արմուվանդայի արձանագրություններում: Դրանցից մեկում խեթական թագավորը պատմում է, թե ինչպես է մի առատո, արշավանք ձեռնարկել Պաիռովա երկրի դեմ, որն ընդգրկում էր Արածանիի միջին եռսանքի շուրջ եղած եռվիտը: Դրա ստույգությամբ նա եիշաասկում է նաև *Ḫurta* «քաղաքը»⁵⁷: Անվան առաջին բաղադրիչը նույն *horr/šurr* արմատն է, որին կցված է -la վերջածանցը: Հմմտ. նրա եարևան ընակավայրի *Ararḫula* անունը՝ կազմված նույն-la վերջածանցով՝ *Ապարհ(ու)-արմատից*. վերջինիցս էլ **Ապարհուճիք>Ապահուճիք* (նախարարական առեմի և նրա գրադեցրած գավառի անունը):

Երբ ի նկատի ենք առնում, որ Մեդաի և Հոռեանս ընակավայրերը եիշատակված են իրենց անուններով դեռևս խեթական և ասորա-բարեղսկուն արձանագրություններում, իսկ *Կուառու* տեղանունը իր գուգաեեռներն ունի ուրարտական արձանագրություններում, (հմմտ. Quarlini, Quarzani, Quercinili, Quercal-Tase)⁵⁸, ապա պարզ է դառնում, որ ճշմարտությունը ուրվագծվում, բայց չի բացահայտվում Ն. Մառի եետևյալ տողերում. «Առասպելը ծագում է սկյութական ավանդություններից, և նույն առասպելի մի ուրիշ ձևը ոռուները իրենց հնագույն քաղաքի՝ Կիևի եիմնադրությամն են հարմարեցրել: Ի նկատի ունենք ոռու աարեգրքի մեջ ներմուծված հայանի առասպելը, Կիյ, Շչեկ և Խորիվ երայրների մասին: Մկյութ ցեղը նախնորեն հարեթական, վերապրելով իր ավանդությունները հայերի և (հին) ոռուների մեջ, որոնց եեա նա էլ ձուլվել է, երկու անդն էլ թողել է միևնույն նախապատմական ցեղային ավանդության երկու աարերը խմբագրությունը»⁵⁹:

Ճշմարտությունից շատ ավելի եետու են հայկական և հին ոռուսկան ավանդությունների նմանության առթիվ ոռու և ուկրաինացի մի շարք պատմաբանների արած դատորությունները: Դրանց «գլուխգործոցը» պետք է համարել ակադեմիկոս Բ. Ա. Աիրակովի եեակյալ աղերը. «Капище Рода было, по всей вероятности, поставлено тогда, когда киевские горы превращались из резиденции племенного князька (Замковая гора на берегу Киянки) в центр целого союза племен, когда легендарным Кием была построена крепостница на Старокиевской Горе, ставшая основой исторического Киева. В центре этой небольшой цитадели и находились два рассматриваемых жертвенника - каменный с выступами "на все четыре стороны" и более простой глиняный. Русская летопись о постановке капищ молчит, но известное армянское сказание Зеноба Глака, пересказывающее русскую легенду о создании в стране Палуни-Полян города в честь старшего из трех братьев - Куара-Кия-упоминает о двух идолах: "Куар построил город Куары (Замковая гора Кия) ... И по прошествии времен, посоветовавшись, Куар и Мелтей и Хореан поднялись на гору Каркея (Старокиевская гора) и нашли там прекрасное место с благорастворением воздуха, т.к. был там простор для охоты и прохлады, а также обилие травы и деревьев (летопись: "и бяше около града лес и бор велик и бяжу ловяще зверь"). И построили они там селение и поставили они двух идолов: одного по имени Гисанея, другого по имени Деметра". Бог Деметр (мужского рода!) античной мифологии неизвестен, но по существу как бог рождающей силы, как двойник греческой Деметры он может быть соотнесен с русским Родом; бог Гисаней не определяется даже приблизительно. Совпадение сведений армянской записи VIII в. с результатами

57. В. Хачатрян, *ԱԶ. աշխ.*, էջ 116-118:

58. Н. Арутюнян, *Топонимика Урарту, Ереван, 1985, стр. 114-115.*

59. Ն. Մառ, *Հայկական մշակույթը. նրա արմատները և նախապատմական կապերը ըստ լեզվագիտության, Երևան, 1989, էջ 38-39:*

60. Б. Рыбаков, *Язычество древней Руси, М., 1988, стр. 424-426.*

археологических раскопок В. Хвойко весьма примечательно. Здесь, в середине древнего "градка малого" князя Кия, в VI-VIII в.в. действительно находилось капище двух языческих богов: главным был, очевидно, Род - "Деметр", а каковы были функции второго ("Гисанея") нам, к сожалению, неизвестно".⁶⁰

Ընթերցողից ներուրթյուն ենք խնդրում այսքան ծավալուն մեջբերման համար, րայց թվում է այլ կերպ ենարավոր չէ պատկերացնել, թե ակադեմիկոս Ռիբակովի վերոնշյալ տողերում որքան սխալներ և խեղաթյուրումներ կան: Անդրադատում ենք դրանցից գլխավորներին: 1/ Ո՛չ Ջենոբ Գլակը և ո՛չ էլ նրան շարունակող Հովհան Մամիկոնյանը ոչինչն չգիտեին, և չէին էլ կարող իմանալ (նրանք 4-7-րդ դարերի եեղինակներ են) Կիև կոչված էին ոուսական քաղաքի մասին, որն այդ դարերում դեռևս գոյություն չուներ: Որտեղի՞ց նրանք կարող էին լսել անգո քաղաքի եիմնադրի մասին գրույցը և գրի առնել: Նրանց ավանդածը եայկական ավանդագրույց է՝ Տարոնի երեք ընկավայրերի եիմնադիթների և նրանց նախորդների մասին: 2/ Բնականաբար, ասրոնցի երեք եղբայրների կողմից Տարոնի Քարքե լեռան վրա դրված Գիսանի և Դեմեարի պղնձե արձանները ոչինչ ընդհանուր չունեն Կիևի ինչ-որ րլլվե վրա պեղված քարե և կավե երկու գոնասեղանների եեա, իսկ Գիսանեն և Դեմեարը՝ եին ռոսական ինչ-որ աստվածությունների եեա: 3/ Ինչպես անասնք, եղբայրների եիմնադրած բնակավայրերի անունները կում եիշատակված են, կամ իրենց գուգաեեոն ունեն սեպագիր արձանագրություններում: Դրանք փաստում են մեր ավանդագրույցի տեղական խոր արմատների գոյությունը: 4/ Պալունիք-պոլյան գուգաեեոը ևս արտաքին ենչյունական նմանությունից այն կողմ չի անցնում: Նախ, ի տարբերություն ոուսական պոլյան ցեղանվան, Պալունիքը որպես նախարարական ստեմանուն և գավառանուն եայտնի է մեարուպատառ մատենագրության գոթոթյան եենց առաջին ռարից: Ապա, նա ևս տեղական խոր արմատներ ունի՝ նույնպես եիշատակված սեպագիր արձանագրություններում: Խեթական Տուպիսայիա 4-րդ (1265-1235 թթ. մ.թ.ա.) թագավորը վանա լճից ելուսիս-արևմուտք ընկած «երկրների» մեջ եիշատակում է Paluna «քաղաքը», որը անդադրվում է եետագա Պալունիքի տարածքում, ներկայիս Եերաֆեդդին լեռների եարավային ստորոտին⁶¹: Պալունիք տոեմանունը (<* Պալուն-ունի-ք կամ * Պալուն-ի-ք) և նրանից ծագած Պալունիք գավառանունը իրենց եիմքում ունեն եագառամյակներ առաջ ավանդված Paluna-ն:

Մեր առարկություններից վերջին երկուսը վերաբերում են նաև Ն. Մառի առաջադրած և ուրիշ «գարգացնողներ» գաած սկյութական կամ կիմերա-սկյութական վարկածին⁶², որովեեա, ի եեծուկս նրան պաշտպանողների, վերոնշյալ սեպագրային բոդոր անդանուներն ավելի եին են և ավանդված են կիմերական ու սկյութական արշավանքներից եարյուրավոր ասրիներ առաջ: Այսուեանդեբձ, անկասկած է, որ եին եայկական և եին ոուսական խոսքի առարկա եանդիսուցող ավանդագրույցների միջև գոյություն ունեն որոշակի ընդեանություններ: Իսկ դրանք շաա ավելի խոր արմատներ ունեն, քան ենթադրվում է: Մեր կարծիքով, ենդեվտպական միասնության տրոեումից եեառ (մ.թ.ա. 4-րդ եագարամյակի յերջից սկսած) Հայկական լեռնաշխարեը լքած ենդեվտպուկում էթնիկական ասրերից մեկը եասասավել է եեաագա Կիևի շրջակայքում՝ այսանել տեղայնացեելով Հայկական լեռնաշխարեից իր եեա ասրած ավանդագրույցը: Վերևում անասնք, որ այն արասցողում էր ինչպես ենդեվտպական դասային ըաժանումը, այնպես էլ նրանից բխող եեյակ ընկավայրերի կառուցման սկզբումքը: Ուրեմն, այդ իրողությունը այս կամ այն յափով արտացոլվելու էր Կիևի եիմնադրման ավանդագրույցում ևս: Այս անասնկյունից ուշագրավ է եատկապես Կիևի եիմնադրի Կի/ անվան, նրա եիմնուդրած քաղաքի Կիև անվան և ուրարտական արձանագրությունների գիսա «երկիր, եող» ըառի առաջին մասերի ենչյունական նմանությունը, մանավանդ, որ յերջիցնս գուգադրվում է խեթերեն kuera «դաշա, եանդ, արա» ըառի եեա (սա էլ, ինչպես անասնք, Կուառի և նրա եիմնադրած բնակավայրի անվան եեա)⁶³:

61. В. Хачатрян, *Ուլ. աշխ.*, էջ 123-125:

62. Н. Марр, *Избранные работы*, 5, М.-Л., 1935, стр. 54, 61-61.

63. Գ. Ջահուկյան, *Հայերենը և ենդեվտպական եին լեզուները*, էջ 147, ծան. 65:

Կիլի եղբայրների անունները ևս եամապատասխանում են իրենց հայկական գուգանեներին՝ կամ ենչյունական տեսքով, կամ իմաստով: *Խոռիլ* (<* Խոռ-իլ) անվան հիմքում (տյն արմաան է ինչ Կուառի Հոռ (Հոռեան) եղբոր անվան հիմքում, մանավանդ, երբ նկատի ենք առնում վերջինիս *Խոռ* ասորերակը (եիշենք մաև Հայկի նույնանուն որդուն): Մյուս եղբայր *Շեկ* անունը ներկայացնում է իմաստային գուգանեները հայկական Սեդու-ի: *Щек* (հին ոուս. *Щекъ*) անունը համարվում է մութ ծագում ունեցող,⁶⁴ բայց այն, մեր կարծիքով, նույնածագում է ոուսերեն *щѣкот* (հին ոուս. *щекоть*), *щекотание* «(ախառլի) երգելը», *щекотать* «երգել, կչկչալ, ճովողել, ծղվլալ» բառերի եեա: Ըստ Մ. Ֆամերի, սբանցից անրաժանելի են *щекатятъ* «եայեոյել», *щекать* «դատարկութանել, դուրս աալ, եականանել» բառերը, որոնք բոլորն են բնածայն են⁶⁵: Ըստ այսմ, *Щекъ* նշանակում է «երգող, դատարկարանող» և այլն: Զրմական դասի ներկայացուցչի այսպիսի իմաստ ունեցող անուն կրելը չպետք է զարմացնի, որովհետև կրոնական եիմները երգելը և շրջապատողների համար անեասկանալի խոսքեր գործածելը (դատարկարանելը), ինչպես մաև անիծելը (եայեոյելը) մանում էին քրմերի գործունեության ոլորտի մեջ:

Այսպիսով, հիմքեր կան ենթադրելու, որ եիմ ոուսական ավանդատրույցի Կիլը ներկայացրել է արտադրողների (եողագործների) դասը, եզել է այդ դասի եովանավոր աստվածությունը և կրել է համապատասխան դասային անվանում: Նրա եիմնադրած Կիլը, ըստ այսմ, լինելու էր արտադրողների դասի կենտրոնատեղին: Շեկը ներկայացնելու էր քրմական դասը և լինելու էր այդ դասի եովանավոր աստվածությունը՝ նույնպես դասային անվանմամբ: Խոռիլը ներկայացնելու էր զինվորական դասը և լինելու էր այդ դասի եովանավոր աստվածությունը՝ դարձյալ դասային անվանմամբ:

Եթե երեք եղբայրները առանձեն-առանձին բնակավայրեր չեն հիմնադրել, ապա կարող էին հիմնադիրներ համարվել միևնույն բնակավայրի՝ եետազա Կիլի, առանձին քաղերի: Այս դեպքում, նախնական Կիլն իր կառուցվածքով եիշեցնելու էր հայկական գյուղն իր ավանդական եոակենտրոն համակարգով:

СИСТЕМА ГОРОДОВ-ТРОИЦ В ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ И НА РУСИ

Резюме

С. Петросян, Л. Петросян

У древних индоевропейцев существовали три основные группы общества - социальный ранг производителей, ранг жрецов и ранг воинов. Исходя из этого факта, древние армяне создавали свои города-троицы. На Мушской равнине /Тарон/ в древности существовали три поселения - Куарс//Куарк, Мелти//Мелди и Хореанс//Хореанк, основателями которых считались три легендарных братья - Куар, Мелтэс и Хор /Хореан/.

Н. Марр обратил внимание на общность между этим древнеармянским преданием и древнерусским сказом об основателях города Киева - Кие, Щеке и Хориве. По его мнению, в их основе лежит киммеро-скифская легенда. Последующие русские и украинские исследователи вместо того, чтобы пойти по намеченному пути, пали в крайность. Упомянутое армянское предание они считали пересказом русской легенды и таронскую тройку "переместили" на

64. М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка, IV, М., 1973, стр. 499.*

65. *Նալյն տեղում, էջ 500:*

Украину. Но сведения авторов "Истории Тарона" - Зеноба Глака /IV в./ и Ована Мамиконяна /VII в./ без сомнения, касаются поселений в древне-армянской области Тарон, а не Кивещины.

Значит, в недрах общиндоевропейской мифологии и зарождались как прототипы образов упомянутых таронских братьев /прототип Куара - покровитель ранга производителей-земледельцев, прототип Мелтэса - покровитель ранга жрецов, прототипы Хора - покровитель ранга воинов/, так и предположительные прототипы образов братьев, основателей Киева /Кия-земледельца, Щека-жреца и Хорива-воина: по поводу Щека ср. др.-рус. *Щекъ* и *щекоть*, а также рус. *щекот*, *щекотание*, *щекотать*, *щекатить*, *щекать*/.